

Тетяна ЧЕРНИШ

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

СЛОВА НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИСОКОЇ ТЕМПЕРАТУРИ (на матеріалі української і польської мов)

Слова на позначення температури належать до хронологічно найдавнішого шару лексики слов'янських мов. Низка слов'янських лексем термічної семантики бере свій початок у праслов'янських основах *gorǫtj- / *gorętj-. У рамках дослідження виявлено спільні й відмінні риси у розвитку прикметникових континуантів цих основ в українській і польській мовах.

Ключові слова: етимологія, слов'янські мови, слова на позначення високої температури.

*The words denoting temperature chronologically belong to the oldest stratum of the lexis of the Slavic languages. A number of these words denoting high temperature derive from the Common Slavic stems *gorǫtj- / *gorętj-. The author has found many similarities and differences in the evolution of their adjectival continuants in Ukrainian and Polish.*

Keywords: etymology, Slavic languages, words denoting high temperature.

*Wyrazy określające temperaturę chronologicznie należą do najstarszej warstwy słownictwa języków słowiańskich. Pewne wyrazy oznaczające wysoką temperaturę pochodzą od praszłowiańskich tematów *gorǫtj- / *gorętj-. W ramach badania stwierdzono podobieństwa i różnice w rozwoju ich kontynuantów przymiotnikowych w języku ukraińskim i polskim.*

Słowa kluczowe: etymologia, języki słowiańskie, słowa określające wysoką temperaturę.

Слова на позначення температури, як і лексичні засоби для вираження розміру, кольору, назв частин тіла, спорідненості людей тощо, складають хронологічно найдавніший пласт лексики слов'янських мов. Становлення і розвиток мовних засобів на позначення температури у кожній конкретній мові залежали, по-перше, від географічних умов життя її носіїв, і, по-друге, від історичних закономірностей розвитку конкретної мовної системи.

В українській літературній мові з поняттям тепла співвідносяться прикметники гарячий, жаркий, теплий, палючий, пекучий, у польській – gorący, ciepły, upalny, palący, piekący.

Прикметники гарячий і gorący є основними засобами вираження високого ступеня позитивної теплової якості у лексичній системі української і польської мов. Їм, як й іншим членам цієї категорії, властиве вираження ознаки предмета безвідносно до часу та характеру реалізації цієї ознаки, відсутність сильного керування іншим словом, синтаксичний зв'язок узгодження з означуваними іменниками. Як

якісні прикметники гарячий і gorący можуть мати різний ступінь вияву ознаки, тобто утворювати ступені порівняння.

Сучасне значення прикметника гарячий – той, «який має високу температуру; сильно нагрітий, жаркий, палючий» (СУМ, II, 37)⁴⁵, напр.: «Уже на третьому полі в'язали, очі виймали, гарячим залізом випікали» (Т. Шевченко), «Дрімає дім старий. Кругом гаряче літо стоїть, неначе озеро в блакитних берегах» (М. Рильський). Як правило, він уживається для позначення високої температури повітря, теплих або жарких країв, напр.: «Ой, широкий світ – неосяжні світи На Чукотці десь Ваші брати, В мене друзі в Провансі гарячим живуть, де маслини справдешні цвітуть» (М. Рильський), «...Ні, це не море, це він пропливає в пісках, в гарячих пустинях Азії» (О. Гончар).

Прикметник гарячий у поєднанні з іменниками тіло, чоло, голова позначає хворобливий стан організму (звідси похідне від гарячий – іменник гарячка «пропасниця, жар» – СУМ, II, 38), напр.: «її [Юзіна] гаряча, хвора голівка не могла того збагнути, а примара-пропасниця несла її геть з покоїв, з двора до Дарки на сіно...» (Леся Українка).

Слово гарячий уживається також на позначення спиртних напоїв, напр.: «Та от гарячі напої споживаємо... а то за ніч позамерзали наші мотори» (Є. Гуцало), «Що в баклагах гарячий носять, Там всі пеклися крамарі» (І. Котляревський). Тут гарячий, очевидно, є поширеним варіантом форми гаряч, яка субстантивувалась у гаряч (заст.) «гарячий напій з води, меду і прянощів; збитень» (СУМ, II, 36).

Лексема гарячий у своєму фізичному значенні «який має високу температуру, сильно нагрітий» називає страви, виражаючи при цьому, як правило, не лише температуру, а й те, що страва щойно приготовлена (гарячий борщ, гаряча каша, гарячі млинці, гарячий обід, гаряча вечеря). Крім цього, сполука гаряча страва позначає першу страву. Субстантивований прикметник гаряче означає переважно другі страви. У кулінарії розрізняються холодні страви (закуски) і гарячі (печеня українська, голубці тощо).

Слово гарячий широко використовується у складі технічних термінів, найчастіше тих, що позначають процеси, технологія яких пов'язана з використанням або з утворенням високих температур, напр.: гаряча обробка, гаряче штампування, метод гарячої вулканізації, гаряче дуття, гаряча прокатка, гаряча тріщина тощо.

Прикметник гарячий належить до групи якісних прикметників сучасної української мови, у структурі яких виділяються елементи -ач-,

⁴⁵ Список умовних скорочень див. у кінці статті.

-яч-, -уч-, -юч-, що походять з псл. -entj-, -ontj- (пізніше і -jontj-). Перш за все вони виконували словотвірну функцію, яка зводилася до формування активних дієприкметників теперішнього часу, напр.: пекучий, могучий, танучий, киплячий, сидячий тощо (пор. псл. *berǫtj-, *pekǫtj-, *nesǫtj-, *mogǫtj-). Вторинною граматичною функцією суфіксів з -ч- стало використання їх у ролі словотворчих формантів для відад'єктивного творення прикметників з високим ступенем ознаки (товстючий, холоднючий), подекуди з пейоративним відтінком (поганючий, злючий, противнючий) [2, 161-162].

Особливістю функціонування активних дієприкметників теперішнього часу в сучасній українській мові є те, що вони дедалі рідше виступають у складі дієприкметникових зворотів, втрачають здатність керувати іншим словом або мати означення у формі прислівника способу дії. На сучасному етапі «спостерігається виразна тенденція, яка накреслюється у мові щодо активних дієприкметників на -чий – вживання їх без типового дієприкметникового оточення, переважно у функції атрибута або суб'єкта» [1, 176].

Отже, слова сучасної української мови з суфіксальним елементом -ч- можуть бути або давніми дієприкметниками, які ад'єктивувались і поповнили клас прикметників, або власне прикметниками із специфічною особливістю внутрішньої структури, зумовленою характером деривації. Історичні дієприкметники гарячий, горячий, пекучий, могучий, невмирущий, роботящий кваліфікуються як такі лише з огляду на їх походження. З точки зору сучасних критеріїв їх граматичної оцінки – це ад'єктивовані дієприкметники, які, «втративши дієслівні категоріальні характеристики, увійшли до прикметникової системи зі специфічною семантичною особливістю – вираженням активної ознаки» [2, 162], міра якої фіксується у категорії ступенів порівняння.

Значення сучасного прикметника гарячий і властива йому лексична дистрибуція відрізняються від аналогічних показників у давньоруській і староукраїнській мовах. У лексикографічних працях та історичних пам'ятках зберігаються реліктові значення досліджуваних лексем. Наприклад:

(1) Чему 3 не простре горячюю свою лучю на ладѣ вои (Срезн., I, 561, XI ст.), (2) Свѣтильники гораще (там же, XI ст.), (3) Вьси в роуках свѣщѣ горущѣ имахоуть (там же, XII ст.), (4) Свѣща горюща (там же, XIII ст.), (5) Кандило гороуще (там же, XV ст.), (6) Там боуде(т) и ср(д)це ваше боудоут чресла ваши (або) бедра препоясани, а й свѣчи горащие в роуках ваших (Пересопницьке ев., 276, XVI ст.), (7) Лямпы горячи пред ними (Тимч., I, 580, XVII ст.).

У наведених прикладах, позначених цифрами 2, 3, 4, 5, з одного боку, і 1, 6, 7 – з іншого, виділені словоформи є рівнозначними як у граматичному, так і в лексичному відношенні. Відмінність між ними полягає у тому, що вони утворені від різних праслов'янських дієприкметників, які в свою чергу походять від різних дієслівних основ. Слова *горашце*, *горушѣ*, *горюща*, *гороуще* є похідними формами від псл. *gorŏtj-, *горячий*, *горачии* – похідні пізнішої основи псл. *gorętj-. Основи, що продовжують псл. *gorŏtj-, утворені від реконструйованого атематичного праслов'янського дієслова *gortī. У старослов'янській мові закономірним утворенням від *горти (як від *исти*, *дати*, *вѣдѣти*, *быти*) було *горы(и)* – активний дієприкметник теперішнього часу чол. р. одн.: «Горыи о вѣре» (Срезн., I, 561, XV ст.), де *горыи* «той, що горить великим бажанням, прагненням» (у множині *горашце*).

Сучасні слов'янські мови повністю втратили давню форму наз. відм. чол. р. одн. активних дієприкметників на -ы (<ŭ< ont-s) (*vedy, nesy, jady, sy*). Натомість поширився різновид основи, що виступав у всіх інших формах, наприклад: род. відм. чол. р. одн. *пекашца*, наз. відм. жін. р. *могашци*, а також усі форми множини і двоїни.

Слова із суфіксальним 'а-, -аш- походять від пізнішої основи *gorętj-, утвореної від тематичного дієслова *goręti. Від псл. *gorętj- виводиться друс. *горячи*, з якого безпосередньо утворились укр. *гарячий* < *горячий*, рос. *горячий*. Відповідно до суфікса -ач- (-яч-) в інших формах форма наз. відм. чол. р. одн. мала суфіксальне -а(-я), ст.сл. -аш(-яш); друс. *горя(и)*, ст.сл. *горŏ(и)*. Друс. *горячий* є членною формою активного дієприкметника теп. ч. жін. р. одн. *горячи(и)* (ст.сл. *горашци*). Форми чоловічого роду з -ач- (-яч-) утворилися за аналогією до решти відмінкових форм активних дієприкметників теперішнього часу.

Виділені слова в контексті з відповідними іменниками позначали насамперед активну ознаку предмета перебування його у стані горіння, палання, на відміну від сучасного значення укр. *гарячий*, у якому закріпився лише один з результатів названого процесу виділення тепла, високий ступінь нагрівання певних предметів. На нашу думку, наведені вище рефлекси псл. *gorŏtj-, *gorętj- саме у таких сполученнях дають можливість тлумачити їх як «той, що у даний момент горить, палає або світиться», тобто семантика цих атрибутивних слів відповідає категоріальному значенню активного дієприкметника теперішнього часу. Вказівка лише на температурну якість предметів тут відсутня. У наведених прикладах наявна характеристика процесу, дії, а не лише констатація абстрагованої якості відповідних предметів. Отже, з погляду своєї внутрішньої форми друс. *горячий* (*горачии*), укр.

гарячий, які виражають поняття «дуже теплий, нагрітий до високої міри», розвинулися зі слів-виразників поняття «який перебуває у стані горіння, нагрівання».

Твірна основа псл. *gor- (псл. *gortі, *gorëti) походить з індоєвропейського кореня *g^wher-/ *g^whor- «горіти, палати», до якого зводяться дінд. ghr̥ṇoḍti «світить, палає», hárah «пристрасть», ghr̥mah «пристрасть, жар», гр. θέρος «літня спека, жнива», θέρομαι «грююсь, нагріваюсь», θερμός «жар», лат. formus «жаркий», ірл. gor «теплота, вогонь», gorim «зігріваю, загартовую, палю», кіпр. gor «жар», брет. gor «вогонь», нім. warm «теплий», лит. gāras «пара», лтс. gars «дух», прус. garrewingi «гаряче, палко» (Преобр., I, 150; Фасмер, I, 144; Шанский I, вип. 4, 145; Brückner, 151; Machek ESJĀ, 177).

Кристалізація значення «гарячий (дуже теплий)» у прикметнику гарячий і становлення його власне як прикметника знаходиться у безпосередньому зв'язку із семантичним розвитком і лексико-граматичними особливостями відповідників укр. гарячий – рос. горячий, бр. гарачы, п. gorący, ч. hогосі «той, що горить, палає», слц. hогусі «гарячий», вл. horcy (horucy) «гарячий», нл. gorucy «гарячий, палкий, жагучий», болг. горещ «гарячий», мак. горешт «т.с.», схв. ст. gògûc «палаючий, той, що горить».

Неважко помітити, що в чеській та словацькій мовах відповідні форми продовжують зберігати статус дієприкметників теперішнього часу на відміну від решти слов'янських мов, де відгалуження температурного значення привело до формально-граматичної переоцінки цілого виразу. Натомість у чеській мові функціонує прикметник horký зі значенням «гарячий, дуже теплий». Подібну форму з поміткою «діалектна» зафіксував «Словник польської мови»: [gorki] «гарячий» (SW, I, 874). Давнє значення зберігається у прислівнику, похідному від прикметника gorki – gorko, наприклад: Modluf się gorko, де gorko «гаряче, ревно, пристрасно» (Brückner, 152). Етимологічними корелятами ч. ст. horký, п. gorki є форми ч. hořký, п. gorzki, укр. гіркий, рос. горький, бр. горкі, болг. горчив, схв. горак, грк, які стали позначати нову якість – смак – за подібністю смакових якостей відповідних рослин до дії вогню: гіркі перець, часник, хрін, імбир створюють відчуття опіку в роті. Очевидно, перехід активних дієприкметників теперішнього часу від псл. *gortі у слов'янських мовах у розряд прикметників зі значенням температури привів до втрати термального значення у словах п. [gorki], ч. horký і набуття ними значення смаку з тією особливістю, що для чіткішої семантичної диференціації з'явився новий фонетичний варіант відповідних коренів gorz-, hoř- від пізнішої основи псл. gořeti.

Щодо структури ч. *horký*, п. [gorki] є, очевидно, континуантами псл. **gorъkъ*, утвореного з суфікса -ък- і дієслівної основи *gor-*. Таким чином, у праслов'янській мові якісний прикметник для вираження теплових явищ і відчуттів міг існувати ще до того, як відбувся перехід генетичних дієприкметників зі значенням «той, що горить» у розряд прикметників зі значенням «дуже теплий, нагрітий до високої міри».

У «Матеріалах» Срезневського, а також в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» зафіксовано цілу низку похідних утворень, континуантів псл. **gorŏtj-*, **goręťj-*, серед них власне давньоруські форми *горачий*, *горячий*, *горячественные*, *горючий* і слова, засвоєні зі старослов'янської мови з -ящ-, -ющ-: *горящий*, *горющи*. Формально-граматична варіативність цих форм не співвідноситься з лексичною варіативністю. У давньоруській мові, а також у початковий період існування української та російської мов не було єдиної граматичної форми для активного дієприкметника теперішнього часу від дієслів з коренем *gor-*. Лексема ст. рос. *горячий*, подібно до сучасного укр. *гарячий* (<псл. **goręťj-*), мала значення «дуже теплий», напр.: «Лекарь же дасть ему зелие пити и жещи начя сткляницами по тѣлу, вливая горячую воду, и от того ему бысть тяжчья и умре» (СРЯ, 4, 99, XVI ст.). Поряд із цим слово *горячий* вживалося у функції, властивій друс. *горючий* та сучасному укр. *горючий* «здатний горіти», які пов'язуються з псл. **gorŏtj-*. Наприклад: «А по правой стороне реки Сока от города Самары 90 верст озеро, а в нем емлют серу горячую» (там же, XVII ст.). Зафіксована форма *горючий* вживалася у значенні прикметника з високою мірою позитивної теплової ознаки – *горячий*: *вода горючая* (там же, XVI ст), де *горючий* «гарячий, дуже теплий». Разом із тим, др., ст.рос. *горючий* виявляло і значення «здатний горіти»: *сѣра горючая* (там же, XVI ст.). Слово *горящий* виявляло ті самі значення, що й *горячий* і *горючий*. Наприклад: «И повѣле раздражнити вола. И возложиша нань желѣза горяща и пустиша вола» (СРЯ, IV, 100, XVI ст.). Тут *горящий* тлумачиться як «гарячий, розжарений». У реченні «Куплено горящей сѣры на четыре днги» (там же, XVII ст.) ця форма виявляє значення «здатний горіти», тобто колишнє *горящий* було синонімом до слів *горячий*, *горючий*, а також *горющи* (наслідок контамінації перших двох). Форма *горющи* не засвоїлась російської мовою. Очевидно, як синонім до *горючий* вона вийшла з ужитку, передавши свої функції формам укр. і рос. *горючий*.

У сучасній російській мові, якій властиві дієприкметникові утворення на -щий, лексема *горящий* функціонує у значенні активного дієприкметника теперішнього часу: *гореть* – *горящий* «той, що горить, палає». Значень «гарячий» і «здатний горіти» це слово не має.

Деетимологізація укр. гарячий пов'язується з процесом ад'ективації активних дієприкметників теперішнього часу (подібно до блискучий, могутий, пекучий). «Основною умовою ад'ективації дієприкметників є втрата ними дієслівності, тобто втрата граматичного значення часу, виду, стану та здатності керувати іншим словом» [8, 57]. Генетично активні дієприкметники теперішнього часу на ґрунті сучасної української мови перетворилися у форми дієприслівників на -чи, власне дієприкметників та якісних прикметників.

Важливою причиною деетимологізації сучасного укр. гарячий є ще фонетична варіативність о/а у корені гор-/гар- (етимологічне о у gor- < *gor-ti, gořeti). У цілому вокалізмові української мови, на відміну від російської та білоруської, не властиве явище акання у ненаголошеному складі з о перед наступним наголошеним з а. Проте і в українській мові виділяється група слів з ненаголошеним кореневим о, яке перейшло в а. Встановити, коли почався цей фонетичний процес, складно. Дослідники схиляються до думки, що «хоч поодинокі приклади з а відповідно до етимологічного о засвідчують (у слові монастир і корені багат-) ще пам'ятки давньоруської писемності, це явище в тому вияві, як воно функціонує тепер, склалося на ґрунті української мови» [3, 288]. Тому час його появи визначається протягом XV ст.⁴⁶

Таким чином, ад'ективація укр. гарячий супроводжувалася втратою проміжної ланки між дієсловом і прикметником – дієприкметника, який відповідає російському горящий, і утвердженням гарячий як самостійної ад'ективної лексеми.

У безпосередньому семантичному та формально-граматичному зв'язку з укр. гарячий знаходиться прикметник горючий, що є, очевидно, результатом контамінації звукових форм горячий (з м'яким р) і давнього горучий (з голосним -у- основи, що відповідає п. gogařu з псл. *gorořtj-). Як і гарячий, він є ад'ективованим дієприкметником. Але на відміну від форми гарячий, на нашу думку, горючий рельєфніше виявляє семантичний і формально-граматичний зв'язок з дієсловом горіти, зберігаючи до того

⁴⁶ Щодо причини виникнення переходу $o > a$ є кілька точок зору. О. О. Потебня пояснював його як результат дії регресивної асиміляції (див.: Потебня А. А. Этимологические заметки. // Живая старина. – Спб., 1891, вып. 3, с. 117), що підтверджується словами *багатий, калач, кожан*. Очевидно, цей процес охопив і прикметник *гарячий*. Л. А. Булаховський висловлював думку, що перехід $o > a$ відбувався під безпосереднім впливом південноросійських та білоруських говорів, для яких явище акання є специфічною діалектною ознакою (див.: Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. – К., 1977, т. 2, с. 238). У говірках, позбавлених такого впливу, етимологічне o зберігається у словах *богач, кожан, горячий* тощо. Отже, фонетичне розходження o / a також сприяло розриву відчутного для мовців семантичного та дериваційного зв'язку між значенням дієслова *горіти* і прикметника *гарячий*.

ж фонетичну тотожність з коренем гор-. Очевидно, у цьому випадку виступає внутрішньомовна іманентна тенденція до закріплення (хоча б часткового) в одній із похідних форм, по-перше, дієприкметникової функції і, по-друге, конкретного значення твірної основи.

У сучасній українській мові лексема горючий тлумачиться як «здатний горіти, піддаватися дії вогню» (СУМ, 11,34). Це підтверджують матеріали лексичної картотеки Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, де це слово зафіксовано у сполученнях горючий газ, горючі сланці, горючі копалини, горючі пари, горючий камінь, горюча рідина тощо. У цих сполученнях горючий виражає ознаку відповідних речовин, узятую поза часом її вияву. Проте інколи ця граматична характеристика не простежується, напр.: «Падає клоччя горюче, і сиплються стріли повсюди. Вогке Нептунове поле пролітою кров'ю багріє» (переклад М. Зерова з Вергілія), «Острый, душный дим від горючих паперів протверезив його» (І. Франко). Слово горючий у наведених реченнях позбавлено належного дієприкметникового оточення, однак тут відчутна темпоральна ознака, властива дієприкметникам. Ця особливість виявляється і в сполученнях горюче вогнище, горюче сіно, горюча солома.

Цікавий приклад уживання прикметника горючий знаходимо у М. Коцюбинського: «Горючі цікавістю очі...» Безумовно, у цьому випадку маємо індивідуально-авторське образне вживання лексеми горючий, однак з погляду граматичної характеристики слово горючий має тут безсумнівне дієслівне керування у формі орудного відмінка однини (горючі чим? – цікавістю), що є однією з важливих категоріальних ознак дієприкметника.

Таким чином, прикметник горючий виявляє лише опосередковане відношення до температурної якості, зокрема через генетичний зв'язок з дієсловом горіти. Подібно до гарячий він має переносне вживання, головним чином для позначення сильного вияву почуттів (горючі сльози, горюче безумство), фізичного болю (горюча рана) тощо.

Грамматична позиція лексеми горючий у сучасній українській мові досить суперечлива. На відміну від гарячий, лексична дистрибуція якого не залишає сумнівів щодо його прикметникової природи, слово горючий ми схильні розглядати як функціонально двоїсте утворення, розташоване на межі дієслова та прикметника, і здатне через це функціонувати не тільки в ад'єктивній ролі, а й у ролі активного дієприкметника теперішнього часу.

Подібно до українських форм гарячий та горючий, п. gorący зараховують до розряду якісних прикметників. Лексикалізацію цього слова пов'язують насамперед із втратою відповідних форм та

зразків дієвідмінювання твірної основи. На думку дослідників, gorący, втративши зв'язок з дієсловом gorzeć після зміни його парадигми (gorę – gorący > goreję – gorejący), перестав бути регулярною дієприкметниковою формою [11, 196].

Прикметник gorący є основним лексичним засобом для вираження термальної ознаки в словниковому фонді сучасної польської мови. Форми gorący, [gorońcy] і їх фонетичний варіант gorzący (SW, I, 874) тлумачаться як «теплий найвищою мірою, сильно нагрітий, жаркий, палючий». Наприклад: «Ujęła gorący garnek przez ścierkę» (H. Jarecka), де gorący – «гарячий, дуже нагрітий»; «Niezwykle gorące słońce dopiekało już upałem» (W. Mozkowska), де gorące – «жарке, палюче».

З історичного погляду gorący – віддієслівне похідне (3-я ос. мн. теп. ч. дієслова gorzeć-gorać плюс формотворчий афікс -ący) < псл. -ontj). Форма gorać у словозмінному ряді дієслова gorzeć утворилася, на думку Ф. Славського (Sławski, 319), за аналогією до особових форм дієслів wrzeć – wrę, wrą; drzeć – drę, drą. У свою чергу, під впливом цих утворень з кореневим r замість закономірного польського rz (r перед ę < goręti) виник інфінітив goreć (близько XVIII ст.). У старопольській мові було поширено дієслово з основою на -a- gorać (Sł. stp., II, z. 6, 457, XV w.) з тим самим значенням, що й goreć, gorzeć «знищуватися у вогні, світитися».

Вживання gorący у текстах історичних пам'яток підтверджує його розвиток з дієприкметника від дієслова gorzeć, наприклад, gorący у сполучі gorący węgiel (Sł. stp., II, z. 6, 459, XV w.) або: Nie będzie się modlić, w tuż godzinę wrzucony będzie w piec ognia gorącego (Sł. stp., II, z. 6, 460, XV w.) , де gorący тлумачиться як «той, що горить, палає».

В еволюції похідних від псл. *gortj-, *goręjtj- у польській та українській мовах простежується суттєва відмінність, яка полягає у наявності власне дієприкметникових утворень gorejący, gorający «той, що горить, палає, світиться», gorzejący «т.с». Як закономірні дієприкметникові утворення вони входять до складу дієприкметникових зворотів, напр.: «Zwisające od sufitu żyrandole i lampy, gorejące u ścian białych i gładkich, potoki światła lały na szkarłatne opony okien i stołów» (E. Orzeszkowa).

Значення сучасного прикметника (генетичного дієприкметника) gorący й аналізованих дієприкметників не тотожні. Різниця полягає передусім у тому, що основне значення лексеми gorący «дуже теплий, жаркий» практично не властиве формам gorejący, gorający. Проте слід зауважити, що у сфері переносних значень цих слів простежуються і спільні моменти. Так, взаємна заміна означаючих слів у сполученнях, наведених у польських словниках, не веде до втрати їх загального змісту, напр.: gorąca miłość – gorająca miłość (Sł. stp. II, z. 6, 457, XV w.), gorąca

modlitwa – gorąca modlitwa, gorące serce – gorące serce (Sł. P., XVI w., VIII, 25) тощо. Крім того, *goręjący*, *gorący* вживалися у значеннях «швидкий, терміновий, невідкладний (про суд)», «запалювальний (про хворобу)» (Sł. str., II, z. 6, 475). Як бачимо, регулярні віддієслівні утворення *goręjący*, *gorący* виявляють відчутну тенденцію до образного вживання, властивого якісним прикметникам.

Зіставлення лексико-семантичних властивостей укр. *горючий* і п. *goręjący*, *gorący* виявляє в них чимало спільних рис. Так, п. *goręjący* у висловах *goręjący węgiel*, *goręjący słup*, *gorąca głownia* синонімічне укр. *горючий* у виразах *горюче дерево*, *горюче клоччя*, *горюче сіно*, *горюче вогнище*. У російській мові у ролі означень виступає дієприкметник *горящий*: *горящий уголь*, *горящий костер*, *горящая лампа*, *горящая бумага* тощо. Ці приклади є ще одним свідченням того, що двоїсте щодо свого місця у системі частин мови укр. *горючий* виявляє функціональну спорідненість з польськими та російськими словоформами, які мають виразні дієслівні характеристики, властиві їм не лише генетично, а й з погляду сучасного стану мов. Польські *goręjący*, *gorący*, як і укр. *горючий*, не позначають температурних відчуттів та станів і пов'язуються з укр. *гарячий* і п. *gorący* генетично, зафіксувавши конкретне значення твірної основи «*гинути у вогні, палати, світитися*».

Температурна лексика української і польської мов не виявляє слів, твірна семантика яких стосувалася б внутрішнього стану людини. Навпаки, для вираження явищ, пов'язаних з афективною сферою людської психіки, використовується лексика, що виражає конкретні фізичні процеси і властивості у зовнішньому середовищі, у тому числі і його температурні характеристики. Групі лексики на позначення температури властиві постійні емоційні конотації. Про це свідчить велика кількість оцінних, емоційно забарвлених слів та сполук з ними, які первісно позначали певний ступінь вияву теплової ознаки. Дослідники справедливо відзначають, що «більшість прикметників у переносному вживанні виявляють схильність до перенесення значення із сфери фізичного на психічне» [10, 61]. В основі цього механізму лежить процес формування людського світосприйняття на основі емпіричних відчуттів, до яких належить і тактильне відчуття температури.

В основі переносних значень прикметника *гарячий* лежить відтінок якості, яку він позначає: «сильний, інтенсивний, неординарний». Український прикметник *гарячий* характеризується такими переносними значеннями: «сповнений енергії; енергійний, пристрасний; який виражає пристрасть, сильне почуття; який легко збуджується; запальний; жорстокий (про бій, стрілянину); який потребує зосередження всіх

сил (про час)» (СУМ, II, 37). Як правило, він виконує стилістичну роль метафори, напр.: «І чую світ з роботою і плачем, з його життям, і в холоді гарячим, І проростає крізь сніги трава» (М. Рильський), «Його вдача була гаряча, як присок, палка, як порох, і часом спалахувала, як порох» (Н.-Левицький).

Прикметник гарячий уживається для позначення оранжевого та червоного кольорів за асоціацією з сонцем і полум'ям⁴⁷, напр.: «Тут кольори землі всією красою здружені зійшлись, Троянди горді, орхідеї, Тюльпан гарячий і нарцис» (М. Нагнибіда). Як підсилювальне слово він використовується для вираження інтенсивного яскравого кольору: «Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь» (М. Коцюбинський).

Висока образно-емоційна насиченість слова гарячий зумовила його активне вживання у складі численних фразеологізмів: впіймати на гарячому, по гарячих слідах, за гаряче й студене хапатися, гаряча голова, гаряча кров, гарячі сльози, під гарячу руку, гарячий час; а також: куй залізо, поки гаряче; хто на гарячому спікся, на холодне дуче; хапай, дяче, поки гаряче і под.

Польському прикметникові *gorący* властиві в основному ті ж переносні значення, що й українському гарячий. Як і гарячий, *gorący* входить до фразеологічних зворотів та прислів'їв, напр.: *gorąca łaźnia* «тяжке випробування» (SW, I, 874-875). Об'єкти, які позначаються фразеологізмами з *gorący*, по відношенню до фразеологізмів з гарячий можуть бути різними, але їх внутрішня форма, як правило, виявляється подібною. Наприклад, значення «запальна людина» реалізується у польській мові у виразах *gorąca woda*, *gorąca kasa*, *w gorącej wodzie kąpany*. В українській мові їм відповідають звороти типу гаряча голова, гаряча кров; це ж значення виявляє субстантивований прикметник гарячий, напр.: «Дехто з гарячих поїхав та й закаявся: той – вола розчухнув, а той – разом пару». (П. Мирний). Прикметник *gorący* входить також до складу фразеологізмів *gorący sąd*, *gorące prawo* «швидкий, невідкладний суд; право судити в ту ж мить, без зволікань» (SW, I, 874-875; Sł. frazeol., I, 253). Польські прислів'я з *gorący* здебільшого відповідають українським: *kuj żelazo, póki gorące*; *кто się na gorącym sparzył, na zimne dmucha*; *ani gorący, ani zimny*; *lepiej podczas z starym kaszlać, niżeli z gorącym hajduka tańcować* (SW, I, 875).

Таким чином, дослідження еволюції праслов'янських основ **gorōtj-*, **goręťj-* виявило чимало спільних рис у розвитку їх прикметникових

⁴⁷ Про вираження кольорів за допомогою слів на позначення температури див.: Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М., 1975. – С. 288.

континуантів в українській і польській мовах. Виникнення розглянутих прикметників пов'язане з ад'ективацією дієприкметникових форм, похідних реконструйованого атематичного псл. *gorti і пізнішого тематичного *gogëti. У результаті цього процесу дериваційний зв'язок між прикметниками гарячий і gorący та відповідними дієсловами був утрачений. Хоча процес ад'ективації у своїй основі для порівнюваних мов був спільним, у кожній з них він протікав із певними особливостями.

Література

1. Гнатюк Г. М. Явища граматичної й семантичної співвіднесеності в системі форм дієприкметника української літературної мови. Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. .
3. Історія української мови: Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К., 1979.
4. Лукина Г. Н. О словах-антонимах горячий и холодный в древнерусском языке. // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки, 1959, № 1. – С. 118-129.
5. Львов А. С. Заметки о словах. // Рус. яз. в нац. школе, 1959, № 1. – С. 70-71.
6. Михайлова Н. М. Значение данных памятников древнерусской и старорусской письменности для изучения состава и лексико-семантической структуры прилагательных со значением восприятия температуры // Совещ. по общ. вопр. диалектологии и истории яз.: Тез. докл. и сообщ. (Душанбе, 12-15 нояб. 1979 г.). – М., 1979. – С. 236-238.
7. Павлова И. С. Русские прилагательные, обозначающие тепловое восприятие (сопоставительно с болгарским и чешским языками): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1978.
8. Плющ М. Я. Словотвір у сучасній українській мові. // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту. Філол. сер., 1957. – Т. 24. – С. 57.
9. Токарева Т.Е. Лексико-семантическая группа прилагательных, обозначающих температуру в современном русском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1976. – 28 с.
10. Шамота А.М. Переносне значення слова в мові художньої літератури. – К., 1967. – С. 61.
11. Buttler D. Rozwój semantyczny wyrazów polskich. – Warszawa, 1978. .

Умовні скорочення назв джерел:

- Преобр. – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – Т. 1-2.
- Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893-1912. – Т. 1-3. (Перевид. фотомехан. способом. – М., 1958.)

СРЯ – Словарь русского языка XI-XVII вв. / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – М.: Наука, 1974. – Т. 4. Г-Д. – 403 с.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук, думка, 1971. – Т. 2. Г-Ж. – 550 с.

Тимч. – Історичний словник українського язика / Під ред. проф. Є. Тимченка. – Х.; К., 1932. – Т. 1. – 528 с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964. – Т. 1. – 562 с.

Шанский – Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н. М. Шанского. – М., 1963; 1973. – Т. 1. – Вып. 4. – 205 с.

Bruckner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974. – 805 s.

Machek ESJČ – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – Praga: Nakryví ČSAV, 1968. – 866 s.

Sławski – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1962. – Т. 2. – 599 s.

Sł. frazeol. – Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974. – Т. 1. – 905 s.

SLP.XVI w. – Słownik polszczyzny XVI wieku / Red. nac. M. R. Majenowa. – Wrocław etc: PAN, 1974. – Т. 8. – 595 s.

Sł. stp. – Słownik staropolski Red. nac. St. Urbańczyk. – Wrocław etc, 1958. – Т. 2, z. 6. – S. 401-480.

SW – Słownik języka polskiego / Ułoż. pod. red. J. Karłowicza et al. – Warszawa, 1900. – Т. 1. – 955 s.